

Sinds ik in 1969 voor het eerst voet zette op Ghanese bodem, ben ik gefascineerd door toiletten en uitwerpselen – als een kind dat in zijn ‘anale fase’ verkeert. Destijds bewoonde ik een kamer in het huis van een onderwijzer in Kwahu-Tafo, een dorp met ongeveer vijfduizend inwoners in het zuidoostelijk deel van het land. Ik had aan mijn gastheer gevraagd om me bij al zijn bezigheden te betrekken, en dat deed hij dan ook. Zo nam hij me de ochtend na mijn eerste overnachting mee naar de openbare latrine.

Mensen gaan graag 's ochtends naar het toilet, dus toen we er arriveerden was het spitsuur. Ongeveer tien mensen stonden in de rij. Toen het mijn beurt was, ging ik naar binnen. Een penetrante stank sloeg me in het gezicht. De vloer was bedekt met gebruikt papier. Ik werd aangestaard door mensen die zaten te schijten. Ik voelde me verschrikkelijk ongemakkelijk en verliet snel het gebouwtje. Ik vertelde mijn gastheer dat ik niet meer 'hoefde', wat ook zo was.

Alle aandrang was verdwenen. Ik ging nooit meer terug naar die latrine.

Ik vroeg een Amerikaanse priester of ik voortaan het toilet in zijn pastorie mocht gebruiken.

Ik verbleef alles bij elkaar meer dan drie jaar in Kwahu-Tafo. Zoals het een goed antropoloog betaamt, deed ik mee met alles wat de bevolking deed, maar toiletbezoek is altijd mijn zwakke punt gebleven. In 1994, toen ik in het dorp terugkeerde om onderzoek te doen bij de oudere inwoners, nam ik mijn intrek in het huis van iemand die een eigen latrine had. Ik vroeg of ik daarvan gebruik kon maken en hij gaf me de sleutel, op voorwaarde dat ik die aan niemand anders zou geven. Het gebruik van dit toilet was een privilege. Slechts enkele volwassenen en de kinderen van mijn gastheer hadden er toegang.

Er waren goede redenen om niet iedereen van zijn toilet gebruik te laten maken.

De emmer werd slechts eens per week geleegd, en was dan steeds overvol.

Niet alleen zwermen vliegen, maar ook

kippen kwamen op de inhoud af, die veelal over de rand van de emmer op de vloer was gedrupt. De grote hoeveelheid papier – niet alleen tissues maar ook krantenpapier in alle talen – droeg bij aan mijn afkeer. Het gescheiden houden van uitwerpselen en papier is een gebruik bij de Akan. Het papier wordt in een aparte emmer gedaan, maar door de wind, snuffelende dieren en slordige toiletgebruikers wordt het spoedig verspreid door de hele ruimte. Ik heb een paar keer gezien hoe mijn gastheer het papier op een hoop veegde en verbrandde.

Tijdens mijn verblijf in 1994 werd ik vergezeld door een Ghanese student sociologie, die als mijn assistent werkzaam was. Hij sliep in de kamer naast me en ik vond dat ik ten opzichte van hem solidariteit moest tonen bij het toiletgebruik. Ik vond dat ik de priesters van de missiepost niet kon vragen om nóg iemand tot hun watercloset toe te laten. Zo werd ik zelf gedwongen mijn toiletfobie te overwinnen. Maar dat duurde niet lang. Al snel ging ik weer

Een hygiënische *paradox*

Alles in de Ghanese Akan-cultuur is erop gericht

viezigheid uit de samenleving te laten verdwijnen.

Toch zoekt iedereen latrines op die te smerig zijn voor woorden.

Medisch antropoloog Sjaak van der Geest constateerde

hoe dorpsbewoners hun probleem collectief negeren.

het toilet van de priesters gebruiken – stiekem, deze keer. Op een redelijk schone wc deden mijn ingewanden tenminste hun werk. Natuurlijke processen zijn onderworpen aan sociale en culturele factoren: zodra ik de pastorie naderde, voelde ik de aandrang opkomen. Ik heb mijn bedrog nooit durven toegeven aan de Ghanese student. Ik was bang dat hij het als een serieuze vertrouwensbreuk zou opvatten, waardoor onze relatie en ons werk zouden worden geschaad. Overigens ging de student na verloop van tijd ook niet meer naar het toilet van onze gastheer. Hij liep liever tien minuten naar de Technische School. Zo verdween het toiletgebruik weer uit mijn zicht. Maar het fenomeen werd er voor mij alleen maar intrigerender door.

Rein

In de Ghanese Akan-cultuur, zo ontdeed ik aan den lijve, bestaat een opmerkelijke paradox rond de omgang met menselijke uitwerpselen. Aan de ene kant zijn de Akan in extreme mate rein op hun lichaam. Aan de andere kant is

de manier waarop ze met viezigheid omgaan zo inefficiënt, dat ze voortdurend worden geconfronteerd met datgene wat ze nog het meest verafschuwen: uitwerpselen.

Natuurlijk is het gezien de economische toestand van Ghana niet verwonderlijk dat de toiletten te wensen overlaten. Toch is dat niet het hele verhaal. Gezien hun geweldige bezorgheid om vuil is het vreemd dat er geen hogere prioriteit wordt gegeven aan een efficiënter systeem om van uitwerpselen af te komen. Vuil is namelijk een sleutelbegrip in de 'antropologie' van de Akan. Vuil is ongewenst, iets wat je kwijt wilt. De hele Akan-cultuur is doortrokken van opvattingen over vuil en netheid. Tegen iemand zeggen dat hij vies is, wordt bijvoorbeeld als een grove belediging gezien. Een Amerikaanse antropoloog heeft een verzameling aangelegd van dergelijke beledigingen. 'Je stinkt als de oksel van een blanke' is er zo een. Alleen de allergenste verwensingen verwijzen naar uitwerpselen, zoals *Mene w'anom*: Ik schijt in je mond. Door te zeggen dat iemand vies is, verwerp je in feite zijn hele persoon. Seksuele aantrekkingskracht wordt gewoonlijk uitgedrukt in termen van reinheid: 'schoon' is in feite een synoniem van 'mooi'.

Ook het verschillend gebruik van de linker- en de rechterhand maakt iets duidelijk van de bezorgdheid om vuil. De linkerhand is bestemd voor 'vieze activiteiten', zoals het afvegen van de billen na toiletgebruik, het vasthouden van de penis tijdens het urineren, vieze dingen schoonmaken, het snuiten van de neus en dergelijke. Iemand vertelde me dat hij zelfs tijdens het vrijen ervoor zorgt dat hij de 'onreine' delen van het lichaam van de ander uitsluitend met de linkerhand aanraakt. Dat ging bij hem vanzelf.

Dagelijks de behoefte doen wordt als buitengewoon belangrijk beschouwd. Als de faeces langer dan een etmaal in het lichaam blijven, zo vrezende Akan, dan verspreiden ze zich en proberen ze langs andere wegen het lichaam te verlaten. Geen wonder dat obstipatie als een groot gezondheidsrisico wordt

beschouwd. Zodra mensen een dagelijkse toiletgang hebben gemist, denken ze dat ze iets mankeren en beginnen ze onmiddellijk laxeermiddelen te slikken.

Poepgaten

In Kwahu-Tafo staan vier openbare latrines, elk met twaalf poepgaten: zes voor elke sekse. Door onderhoudswerkzaamheden zijn twee latrines al geruime tijd gesloten. Dat betekent dat er slechts 24 'plekken' zijn waar de vijfduizend inwoners terecht kunnen. Het betekent ook dat mensen soms een kwartier moeten lopen voordat ze bij een openbaar toilet zijn aanbeland. In twee scholen in het dorp zijn toiletten die door leraren en leerlingen mogen worden gebruikt. Hoeveel privé-toiletten er zijn is onbekend, maar het zullen er zo'n zestig zijn. Daarnaast zijn er de waterclosetten van de katholieke pastorie, van de kliniek en van de Technische School. Hoeveel inwoners van de openbare toiletten gebruik maken is moeilijk te zeggen. Schattingen variëren van vijftienhonderd tot vierduizend mensen. Ook het aantal mensen dat in het geheel geen toiletten bezoekt en tussen de bosjes neerhurkt, is niet bekend. Er zijn ook mensen die hun behoefte doen in een plastic zak, om die vervolgens buiten het zicht weg te gooien. Als we uitgaan van een voorzichtige schatting, dan gebruiken dagelijks tweeduizend mensen de 24 openbare poepgaten – bijna negentig per gat per dag. Daar komt bij dat de toiletten tussen negen uur 's avonds en vijf uur 's ochtends gesloten zijn, wat erop neerkomt dat iedere vijf minuten iemand anders boven een poepgat plaatsneemt.

Ik heb verschillende mensen gevraagd waarom ze vroeg in de ochtend naar het toilet gaan, wetend dat ze dan in de rij moeten staan. Van sommigen hoorde ik dat dit te maken heeft met hun afkeer van vuil. Ze willen de dag met een 'schone lei' beginnen, zodat ze zich er de rest van de dag geen zorgen meer om hoeven te maken. Na het toiletgebruik gaan ze in bad en zijn ze weer schoon. Een andere overweging is dat het voedsel dat de voorgaande avond is geconsumeerd 's nachts wordt verwerkt.

Een vrouw zei me: 'Voordat je er nieuw voedsel instopt kun je het oude er beter uithalen.'

Op weg naar het toilet negeren de mensen elkaar. Er wordt niet gegroet; een opmerkelijk verschijnsel in een samenleving waar iemand de hele dag zou kunnen doorbrengen met het groeten van bekenden. De betrokkenen hebben hiervoor een verklaring: als je iemand groet, dan kan die persoon jou een vraag stellen en wellicht nóg een, en als je te veel wordt opgehouden kun je in de problemen raken en je waardigheid verliezen. Van iemand anders hoorde ik dat het gewoon moeilijk is om vriendelijk te groeten terwijl je je mentaal aan het voorbereiden bent op een culturele beproeving.

Emmers

In de loop der jaren is de hygiënische toestand van de openbare toiletten in Ghana duidelijk verbeterd. De beheerder houdt enkele malen per dag een inspectie en maakt de boel schoon. Toen we eens een poepgat zagen dat nog erg smerig was, verontschuldigde hij zich en begon het meteen te reinigen. Het toilet-papier werd direct bij de ingang verbrand. Onverminderd laag in aanzien blijven de mensen die de poepemmers van de openbare en de privé-latrines legen, de 'Kruni'. Ze zijn bijna allemaal afkomstig uit Sierra Leone en Liberia. Geen Akan zal overwegen het werk te doen, ook niet als het heel goed zou worden betaald. De Kruni draagt een container op zijn hoofd waarin hij de poepemmer leegt. Hij heeft een bezem om de emmer schoon te maken en een lantaarn om zijn weg te vinden. Bij de privé-latrines staat de emmer achter een kleine deur aan de achterkant van het huis. De container moet over een lange afstand worden gedragen naar een dumpplaats aan de rand van het dorp. De Kruni zijn letterlijk nachtmensen. Ze zijn de verpersoonlijking van wat de Akan zo hartgrondig verafschuwen. Er wordt van ze verwacht dat ze zichzelf én hun lading onzichtbaar maken.

In 1991 werd ik opgenomen in een ziekenhuis in de hoofdstad Accra. Ik had ernstige diarree. Ieder uur moest ik naar

het toilet. Zo leerde ik een minder bekend deel van het ziekenhuis kennen, een plaats die men wordt geacht niet te zien. Er was een ziekenzaal die er schoon genoeg uitzag voor bezoekers en voor doktoren. Een deur voerde naar achteren, waar een gang was met verschillende 'toiletten' voor de patiënten. Ze waren in een beroerde staat. De vloer was bedekt met een mengsel van water en urine. De toiletten spoelden niet door. Gebruikt wc-papier moest in een roestige emmer zonder deksel worden gedeponereerd. De talrijke vliegen richtten hun belangstelling op de inhoud van de emmer. Ik realiseerde me dat mijn ziekte buitengewoon besmettelijk was en dat in deze omstandigheden binnen de kortste keren meer patiënten aan hetzelfde zouden lijden als ik.

Intussen maakte een vrouwelijke dokter in feestelijke Kente-klederdracht, versierd met een gouden halsketting en armbanden, haar ronde door de ziekenzaal. Het was zondag. Ze oogde bijzonder netjes en schoon. Ik werd me bewust van de absurditeit van haar reinheid op een plaats waar het vuile sanitair de mensen die er kwamen nog zieker maakte dan ze al waren. Ik vroeg me af hoe iemand die een opleiding had genoten op het gebied van hygiëne dergelijke omstandigheden kon tolereren. Ik kon maar één verklaring bedenken: zij, en al haar collega's, weigerden er simpelweg over te denken. Ze was nooit in de patiënten-toiletten geweest en ze stond ook niet toe dat haar gedachten daarheen afdwaalden. Met haar keurig gepolijste voorkomen gaf ze aan dat er in haar wereld geen plaats is voor vuil.

Primitief

Ik vroeg een van mijn Ghanese onderzoekscolllega's waarom de mensen in Kwahu-Tafo, die zo dol zijn op de nieuwste technische snufjes, er zulke primitieve en gebrekkige methoden op nahouden voor het verwijderen van hun faeces. Waarom wordt er zo'n lage prioriteit gegeven aan toiletfaciliteiten terwijl iedereen zo'n afkeer heeft van vuil? Het is een kwestie van armoede, zei hij. De mensen kunnen zich geen goede toiletten veroorloven. "Bullshit!"

riep ik in het Engels. Zelfs als je arm bent, kun je een eenvoudige en efficiënte latrine naast je huis maken door simpelweg een gat te graven. Er zijn ook technische problemen, voerde mijn collega aan. Op sommige plaatsen komt het grondwater naar boven als je een gat graaft. Op andere plaatsen is de grond te rotsachtig. Dat waren voor mij echter geen bevredigende antwoorden. De 'hygiënische puzzel' bleef bestaan. Ik dacht aan de nette dokter met de gouden sieraden in het ziekenhuis. Misschien, opperde ik, zijn jullie zó bang voor uitwerpselen dat jullie ze niet alleen uit de darmen willen verwijderen maar ook uit het hoofd. Jullie willen er niet over nadenken en dulden het zelfs niet in de nabijheid van jullie huizen. Het feit dat jullie bepaalde plaatsen moeten bezoeken en daar onvermijdelijk faeces tegenkomen, zetten jullie simpelweg uit jullie gedachten. Je doet alsof niemand je ziet op weg naar die plaatsen, en zelf doe je alsof jij de anderen niet ziet. Jullie gaan stilletjes, als dieven in de nacht, en vervolgens wordt het verdrongen: een mentale oplossing voor een fysiek probleem. De poep-paradox is bij nadere beschouwing niet eens onlogisch. Maar mijn gesprekspartner was niet overtuigd. Hij moest trouwens dringend weg. De dag tevoren had hij niet naar het toilet gekund, en zijn laxeermiddeltje begon te werken.

Sjaak van der Geest is hoogleraar medische antropologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Een langere versie van dit artikel verscheen eerder in 'Antropology Today' (juni 1998).

Vertaling en bewerking: Mark Traa.

Fotografie: Rene Koster.